

ÉLŐ NYELV

A magyar nyelvjárások atlaszának kiadásra nem kerülő térképei*

1. (meg)javítanám (1: 560). — Elromlott a cséplőgép. Azt mondom, ez nem is olyan nagy dolog, ha volna szerszámom, magam is...

Két lexikai variáns váltakozik a munkatérképen, a *javít* és a *csinál* ige, nagy többségben ige-kötővel. A *javít*-hoz a *meg*-, ritkábban a *ki*- ige-kötő járul, egy esetben pedig a *fel* : *főjovítanám* (E-11); a *csinál*-hoz pedig értelemszerűen a *meg*-. Vannak azonban ige-kötő nélküli változatok is, ezek a következők: *javínám* (A-1); *jav'ettyo* (B-15); *javítnám* (B-24); *javít* (C-12); *jovittyo* (D-2); *javittanám* (D-24); *javítanám* (E-6); *javíccsa* (E-17); *javít* (F-12); *jávít* (H-6); *javíttya*, *javítanám* (K-7); *javít* (L-12); *javítanám* (L-19); *javít* (M-6); *javítnám*, *javítanám* (M-11); *javítanám* (M-16); *jovítanám* (N-4); *javítanám* (N-5); *javítanám* (O-3); *jovítanám* (O-13); *javítná* (O-16); *javítanám*, (*jovítanám*) (P-1); *javítnám*, *jovítnám* (P-12); és egy *csinálnám* (P-14) is.

A két alapigének nincs területi elkülönülése. Kivételt képeznek talán a szlovákiai magyar nyelvjárások, ahol inkább a *megcsinálnám*, és Erdély, ahol viszont a *megjavítanám* fordul elő. Az sem ritka, hogy egy kutatóponton mindkét változatot följegyezték a gyűjtők, például *mëgjavéttanám*, (*mëkcsinyánám*) (B-32); *mëgjavittanám*, *mëkcsinyánám*, *mëkcsinánám* (D-18); *mëgjovítanám*, *mëkcsinánám* (E-9); *mëkcsinálnám*, *mëgjavítnám* (P-15). Nem valószínű, hogy azokon a kutatóponton, ahol csak az egyik változatot jegyezték föl, a másik teljesen ismeretlen lenne ebben a jelentésben. Az úgynevezett területiség elve alapján tehát gyakorlatilag mindkét variáns létezésével számolni lehet az említett szlovákiai és az erdélyi kutatópontok kivételével. Két erdélyi kutatóponton ilyen megjegyzést tettek a gyűjtők: *javít* így nincs! (Ro-7); Csak *megcsinál* van! (Ro-16).

A két ige hangtani tanulságokkal is szolgál.

Az *-ít* igeképző kizárólagosan *-itt* alakban fordul elő szinte a Dunántúl egész területén: *mëgjavittanám* (A-29); *kijavittanám* (E-16); *mëgjavittanám* (D-19) stb. Az archaikusabb *-ét* változatra is van példa Zalában: *mëgjav'éttanám* (B-20); *mëjav'étanám* (B-26); Baranyában: *mëgjavétanám*

* L. MNy. 1971: 362—9; 1973: 239—44; 1974: 355—60; 1977: 104—9; 1980: 221—5; 1983: 347—51; 1989: 450—6.

(G-2); *męjavé'tanám* (G-8). Rövid *i*-vel északkeleten találkozunk: *męjavitanám* (O-14); *męjovitanám* (P-9).

A *javit* mellett nem ritka a *jovít*, főként a Dunántúlon, a nyelvterület keleti részén és Erdélyben. Ennek teljes adattára a következő: *męjovítom* (A-4); *męjovittanám* (A-12); *męjovittanám* (B-16); *męjovittanám* (C-11); *męjovíttyuk*, *męjovittanám* (C-12); *jovítany* (C-19); *jovíttyo* (D-2); *męjovitanám* (E-8); *męjovítanám* (E-9); *męjovitanám* (E-10); *főjovittanám* (E-11); *męjovítnám* (M-20); *jovitanám* (N-4); *kijovítani* (O-5); *jovitanám* (O-6, 13); (*jovitanám*) (P-1); *męjovitanám* (P-4); *męjovitanám* (P-8, 9); *jovítnám* (P-12); <*męjovítnám*> (P-15); *męjovítnám*, *męjovitanám* (Ro-2); *męjovítnám* (Ro-7); *męjovítnám* (Ro-10); *męjovittanám* (Ro-12, 13); *męjovittanám* (Ro-14); *męjovittanám* (Ro-15); *męjovittanám* (Ro-17); *męjovittanám* (Ro-21); *męjovittanám* (Ro-22).

A szótagzáró *l* kiesése az egész nyelvterületen általános: *mękcsinyánám* (A-21, F-2); *mękcsinánám* (Csz-26); *mękcsinájó* (Ro-3). A néhány *l*-es alak inkább a nyelvterület keleti részén fordul elő: *mękcsinálnám* (Szu-2); *mękcsinálnám* (O-15).

Az elvárásoknak megfelelő az *e ~ ě ~ ő* hangok területi elterjedtsége is a *męg* igekötőben: *mękcsinánám* (O-18); *męjavittanám* (C-19); *męjavitanám* (K-6).

A *csinyál* változat délnyugaton járatos, Zalában és Somogyban: (*mękcsinyánám*) (B-32); *mękcsinyánám* (D-32).

Alaktani szempontból szokványos jelenség, hogy a *męjavitanám* igealakban a feltételes mód jele *a* kötőhangzóval kapcsolódik, egy esetben azonban *o*-val: *męjavitonám* (Ju-1). De kötőhangzó nélküli változatra is van példa a délkeleti területeken: *męjavítnám* (N-7); *kijavítnám* (P-8); valamint Erdélyben elég nagy gyakorisággal: *męjavítnám* (Ro-1); *męjavítnám* (Ro-6); stb.

Már az eddigiekből is látható volt, hogy az ellenőrzés nélküli munkatérképen sok grammatikailag ide nem illő alak is van: *javíccsa* (E-17); *męjavító* (Ju-2); *mękcsinájó* (Ro-3) stb.

2. zöldtakarmányt (1: 562). — Ha frissen kaszált fűvet, lucernát adok a lónak kora tavasszal, és kérlek, mit etetek, azt mondom: Én már...

Úgy látszik, nem volt eléggé egyértelmű a gyűjtés idején, hogy az alapalakot kérdezzék-e vagy pedig a címszóban is föltüntetett tárgyragosat. Ennek következménye az, hogy igen nagy számban találhatók rag nélküli alakok is a munkatérképen. Bizonyára ez lehetett az egyik oka a kötetből való kimaradásnak. A címszóul választott szóösszetétel a tájnyelvekben nem használatos, csak elvétve akad néhány ilyen adat. Inkább a rövidebb formák járatosak.

zöldet: Leggyakoribb a Dunántúlon, de az Alföldön és a Tiszántúlon is megtalálható egyedüli alakként és lexikai változatként is. A jugoszláviai kutatópontokról nincs adat. Különösen figyelemre méltó, hogy Erdélyben 2 adat kivételével nem fordul elő, ott inkább a *fűvet* megnevezés járatos. Fontosabb hangtani variánsai: *zöldet* (C-22), *zöldet* (C-21), *zöldet* (J-19), *zöldet* (Ro-11), *zöldet* (A-9), *zöldet* (A-7), *zöldet* (P-5).

zöldséget: Ritka változat, többnyire inkább csak a *zöldet* mellett található néhány kutatópontra: *zöldséget* (D-8), *zöldséget* (D-34).

zöldtakarmányt: Még az előbbinél is ritkább, különösebb területi kötöttség nélkül. Valószínűleg a mezőgazdasági szaknyelvből kerülhetett át egyes adatközlők szókészletébe. Hangtani változatai: *zöldtakarmán* (G-4), *zöldtakarmán* (B-12), *zöldtakarmán* (M-16), *zöldtakarmányt* (O-7) stb.

fűvet: A *zöldet* után a leggyakoribb változat. A Dunántúlon csak elvétve akad egy-két adat, a Tiszántúlon már gyakoribb, de fő elterjedési területe a szlovákiai magyar nyelvjárások keleti része, a Kárpátalja és Erdély. Az alapszó *ü* hangja néha hosszú (Szlovákiában): *fűvet* (Csz-17), Erdélyben pedig van egy *fövet* (Ro-3) alak is.

Egyéb lexikai variánsok: *baramkóstát* (Ro-10), *mezőt* (Csz-2), <*mezőt*> (C-11), *nyersét* (A-9), *takarmányt* (Ro-6), *újat* (J-7), *újifűvet* (P-13), *újtakarmánt* (P-13), *zöldlőher*, *zöldlőher* (B-15),

zõüdbodnrka (N-4), *zõüdgaz* (P-9), *zõüfüvet* (E-20), *zõüknstat* (Ro-18), *zõüd mezõüt* (P-16), *zõütherét* (M-11).

Külön érdemes kiemelni, hogy az északkeleti nyelvjáróterületen a *gaz* szó 'takarmány' jelentésben használatos, Erdély egyes területein pedig a *kóstat* tájszó él. Vö. *kóst* 'takarmány', főként Erdély és Bukovina területéről, ÚMTsz. 3: 503).

3. taraj (1: 578). — Mi az a piros nagy korona, ami a kakas fején van?

Az emberi és az állati testrészek nagy részét a népnyelv birtokos személyjeles alakban nevezi meg (*hónalja, szeme, füle, ajaka, foga, szája, szíve, mája* stb.), ritka az olyan szituáció, amikor az alapalak épül be a mondat- vagy szó szerkezetbe. Ezért nem volt éppen szerencsés elhatározás, hogy a *kakastaréj* mindkét változatban (*taréj* és *taréja*) bekerült a kérdőívbe. A hibát a szerkesztők úgy korrigálták, hogy a megbízható válaszokat tartalmazó *taréja* térképlap megjelent az atlasz VI. kötetében (1145), a *taréj* adatait tartalmazót viszont kihagyták a közzétett anyagból. A fentiek ellenére azért van tanulsága a kihagyott térképlapnak is, ezt foglaljuk össze röviden, néhány mondatban.

Csak a *taréj* szó hangtani és morfológiai változatait tartalmazza a munkatérkép lexikai variáns nélkül. Egy részük területileg is eléggé jól elkülöníthető. A nyelvterület nyugati peremén járatos — beleértve az ausztriai kutatópontokat is — a *tara* (A-4) és a *tora* (Au-1) alak, személyjeles formában *torája* (A-33), *torájjo* (B-13). Földrajzilag élesen elkülönül tőle a *taraj* (J-16), *táráj* (H-3), *tarajj* (J-17), amely nagyjából a palóc nyelvterületen járatos, beleértve természetesen a szlovákiai palócok magyar dialektusokat is.

A *taré* (F-2), *taréi* (P-12), *taré* (Ro-17) az említett nyugati területek kivételével mindenütt előfordul. Vele párhuzamos használatú a *taréj* (D-8), *taréj* (P-14) vagy ritkábban nyújtott szóvégi mássalhangzóval a *taréjj* (P-18).

4. méhes (1: 586). — Mi az a félszer, esetleg deszkabódé a kertben, ahol a méhcsaládokat kasban (kaptárban) tartják?

A méh, méhészet témaköréből hat címszó került be az atlasz I. számú kérdőívébe. Ezek közül ötről térképlap készült, amelyek nyomtatásban is megjelentek: *méh* (384), *méhek* (1115), *méhei* (1116), *méz* (1098), *mézes* (1099); a *méhes* viszont kimaradt a kötetekből. Pedig egy-két kutatópont kivételével mindenütt van adat, úgy látszik, az építmény megléte és ismerete az egész nyelvterületen kimutatható.

Leggyakoribb lexikai variáns a *méhes*. Számos hangtani változatban él a nyelvjárásokban érvényes realizációs jelenségeknek megfelelően. Az *i*-zõ területeken — nyugaton és keleten egyaránt — *míhes* (A-27), *míhes* (A-28), *míhes* (P-15) formák mutatkoznak. Másutt az *é* és az *e* fonémák realizációja ad némi változatosságot: *méhes* (M-3), *méhes* (B-15), *méhes* (C-24), *méhes* (C-25), *méhes* (D-5). Nem gyakori, de előfordul, hogy a képző előtti kötőhang (vagy tövéghangzó) zárt *ë*: *míhës* (A-16), illetőleg Baranyában egy-két kutatóponton *ö*: *méhös* (G-6).

Főként a Dunántúl délnyugati részén, de elszórtan másutt is — például Közép-Szlovákiában — találunk *méhés* adatokat: *méhés* (Cssz-17-19), *míhis* (B-2, 16, 17, 24, 25), *míhiës*, *miëhiës* (B-10). Ezek valószínűleg nem a *méh*, hanem a *méhe* alapszó -s képzős változatai, mint például a *fejsze* > *fejszés*, *eke* > *ekés*, *epe* > *epés* stb.

Lexikai szempontból figyelemre méltó még az, hogy Nyugat-Dunántúlon a *méhes*, *méhés* mellett gyakori a *méhház*, *míház* (A-3), *míház* (A-20), *míhéház* (A-9), *míhéhász* (A-16) hangváltozatokban. A négy ausztriai kutatóponton kizárólag csak ez az utóbbi szóösszetétel található: *míheház* (Au-1), *míhíhász* (Au-4). Erdélyben viszont a *méhes* csak két kutatóponton fordul elő, ott többségben a *mészín* (Ro-10), *mészín* (Ro-15) használatos. Ugyanez mondható el nyugaton négy magyarországi, szigetközi kutatópontról: *míszín* (A-1, C-1, 2, 3).

Egyéb, ritka lexikai variánsok: <dongó^ukas>, dongó^uszín (P-17), m^eéhek háza (M-15), <méheláda> (Ju-6), m^eéhes ház, m^eéhes kamra (M-15), mihiskert (A-22), mihⁱéskert (A-33), m^ekas (Ro-17), mikert (A-26), mⁱépaD (Ro-2), suop 'szín' (Ro-20), szinyājj (F-13).

5. szavak (1: 595). — Ebben a könyvben (gyűjtőfüzetben) egymás alá több szó van írva. Azt mondom: ebben a könyvben egymás alá vannak írva a...

A szó, szót, szavak paradigmásorból az utóbbi címszó anyaga kimaradt a megjelent kötetekből, valószínűleg azért, mert nincs különösebb területi kötöttsége a szavak ~ szók morfológiai variánsoknak. „Nyelvünkben olyan alaki kettősségek is vannak, amelyek valamely szónak nem alapalakjában, hanem többes számú (*daru*, de *daruk* — *darvak*) ... formájában mutatkoznak meg. A szó főnévnek is vannak ilyen toldalékos változatai: elsősorban a szavak — szók többes számú formák...” (Nyelvművelő Kézikönyv 2: 767). A kettősség tehát nem nyelvjárási eredetű, a köznyelvben is éppúgy változhat a két alak, mint a nyelvjárásokban.

Ha statisztikát készítenénk a munkatérkép adatairól, egészen biztosan az derülne ki, hogy a szavak változat van többségben, mintegy kétharmad arányban a szók alakokkal szemben. A nyelvterület középső részén, nagyjából Fejér és Komárom megyékben szovak (C-11, 12, E-4, 5, 7, 8, 10, 13), szovák (E-3), szovák (E-9) alakváltozatokkal is találkozunk.

A többi adatban a nyelvjárások szokásos hangjelenségei tükröződnek: szók (A-7), szó^uk (P-9), szavák (C-15), szavák (H-5) stb.

6. mondd (1: 598). — Azt mondom valakinek: amit tőlem hallasz, azt senkinek el ne...

A mond igének is hat alaktani paradigmatis alakja került be a kérdőívbe. Ebből csak egy maradt ki a kötetekből, a többi publikálásra került: mondanak (854), mondanák (855), mondasz (852), mondja [kijelentő] (853), mondja [felszólító] (856). Az egyes szám második személyű felszólító alak valóban kevésbé érdekes, szinte semmilyen nyelvjárási tanulságot nem rejt magában. Legfőljebb a rövidebb (*mondd*) és a hosszabb (*mondjad*) alakok területi elterjedése keltheti föl az érdeklődést. A monygyad (D-8), mongyad (O-11) változatok inkább a nyelvterület középső részén gyakoribbak, de nem kizárólagosak. Heves, Borsod, Szolnok, Csongrád megyékben és Erdélyben szembetűnőbb az előfordulásuk, de szinte mindenütt a rövidebb alakokkal váltakozva jegyezték föl a gyűjtők.

Valószínűleg a kérdező mondat pontatlan értelmezéséből adódik az, hogy néhány igekötős alak is rákerült a munkatérképre. A félreértés minden bizonnyal abból adódott, hogy a megkérdezett személyek a „senkinek el ne...” mondatrészletet „senkinek ne...” formában fogták föl, ezért válaszolták a következőket: mom m^eg (C-2, 18, Ro-10), mom m^öG (D-30), mond m^eg (E-4); mond el (F-8), mond ē (F-23).

7. kiálts (1: 604). — Ha ketten vannak, azt mondja az egyik: neked erősebb hangod van, most már egyet te is...

Úgy látszik, a felszólító módú igealakok gyűjtése, illetőleg térképezése nem sok sikerrel járt, mert ez a térképlap is a kihagyottak sorsára jutott. Pedig az előbbiekkal ellentétben mind alaktani, mind hangtani vonatkozásban figyelemre méltó tanulságokkal szolgál. Alaktanilag itt is a rövidebb (*kiálts*) és a hosszabb (*kiáltsál*) alakok váltakozása kelti föl az érdeklődést. A *mondd* igéhez hasonlóan ez esetben is a nyelvterület középső részén, nagyjából Heves, Szolnok, Békés megyékben, továbbá Erdélyben járatosak az alábbiak: kijácsa (J-9), kijácsá (J-17), kijácsál (M-18), kijácsà (Ro-8). Ritkábban persze máshol is megjelenik, például a Dunántúl nyugati részén kácsál (A-9), kácsá (A-33), Nyitra környékén pedig kajácsa (Csz-13) alakban.

A kiált és a kált alakok is területileg elég határozottan elkülönülnek. Az *l* nélküli kács (A-6), kács (A-33) a nyugati nyelvjárásterületen fordul elő, Sopron, Vas és Zala megyékben. Vannak ezen kívül még kajács (E-13), kajács (J-13) hangalakváltozatok is. Ezek szintén régióhoz köthetők: Komárom, Esztergom, Fejér és Pest megyékben figyelhetők meg.

A romániai magyar nyelvjárásokban néhány különleges hangtani és alaktani változatot érdemes szóvá tenni. Az *ia* hangkapcsolat sajátos realizációját mutatja a *kjàcs* (Ro-19), *kjács* (Ro-20). Hiátustöltő *j* az *á* hang után is állhat: *kijájcs*, *kijàjcsàl* (Ro-9). Csak egy kutatóponton fordul elő, de mindenképpen említésre méltó a *kiájcaG*, *kijájcaG*, *kiájca* (Ro-15), amelynek alaktani elemzése bizony fejtörést okozhat a szakembereknek is.

A felszólító mód archaikus alakjával találkozunk a keleti és a déli palóc nyelvjáróterület néhány kutatópontján: *kijājj* (L-4), *kijájj* (L-15), *kijáj* (M-1), *kijáll*, *kijáll*yá (M-12), *kijájjá* (M-14). Egy-két eltérő lexikai elem is térképre került, például a *kajdásszá* (Csz-12), *kátozz* (A-27).

BALOGH LAJOS